

VIII SEMINARI INTERNACIONAL
D'ARQUEOLOGIA MEDIEVAL I MODERNA

VIII INTERNATIONAL SEMINAR ON
MEDIEVAL AND POST-MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY

ARQUEOLOGIA DE LA MOBILITAT: CIRCULACIÓ DE BÉNS I PERSONES EN ÈPOCA TARDOANTIGAI MEDIEVAL. INTERCANVIS MATERIALS, TÈCNICS I CULTURALS PER CONSTRUIR UNA SOCIETAT.

***Archaeology of mobility: circulation of goods
and people in late antiquity and the middle ages.
Material, technical and cultural exchanges for the
construction of a society.***

ROSES, 9-10 OCTUBRE 2025

Teatre Municipal
(C/ Tarragona, 81, Roses)

PROGRAMA DEL SEMINARI

SEMINAR PROGRAMME

Comitè Científic/ Scientific Committee

- **André Constant** (Aix Marseille Université)
- **Carolina Domènech Belda** (Universitat d'Alacant)
- **Rut Geli Mauri** (Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya)
- **Bastien Lefebvre** (Université Toulouse Jean Jaurès)
- **Esther Travé Allepuz** (Universitat de Barcelona)

Direcció / Management

- **Marc Bouzas Sabater** (Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic-Universitat de Girona)

Coordinació / Coordination

- **Lluís Palahí Grimal** (Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic-Universitat de Girona)

Secretaria / Secretariat

- Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic-Universitat de Girona
+34 676522597
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Inscripció / Registration

El seminari és gratuït per autors i assistents prèvia inscripció al correu de l'organització (indicant els dies d'assistència)

cat.rosesarqueologia@udg.edu

The seminar is free of charge for authors and attendees upon registration at the organisation's e-mail address (Indicating the days of presence).

cat.rosesarqueologia@udg.edu

DIJOURS 9

8:30-9:00 Arribada participants / *Arrival*

9:15-9:30 Obertura seminari / *Opening seminar*

9:40-10:30 Ponència inaugural / *Inaugural conference*

- Adolfo Fernández Fernández. *"From the Near East to the Far West". El comercio entre oriente y la fachada atlántica durante la tardoantigüedad.*

10:30-11:00 Pausa cafè / *Coffee Break*

11:00-13:30 Sessió 1 / *Session 1*

SALA A / *ROOM A*

- María Victoria García-Aboal. *Comercio y movilidad en Cartagena en los siglos III y IV: estado de la cuestión.*
- Marie Valenciano-Dumas. *Saint-Blaise (Ugium) et sa région : un haut lieu des échanges méditerranéens au sein du territorium de la cité d'Arles.*
- Marc Bouzas, Lluís Palahí. *Roses en el marc de les rutes comercials en època tardoantiga.*
- Vanessa Elizagoyen, Christian Scuiller, Vincent Geneviève, David Guitton, Jérôme Hernandez, Stéphanie Raux, Laure Simon. *Echanges commerciaux et mobilités dans le Sud-Ouest de la France durant l'Antiquité tardive : études de cas.*
- Raquel Bujalance Silva. *Influencia de las rutas marítimas en la transformación de las ciudades portuarias andalusíes: los casos de Almería, Cartagena y Denia.*
- Marcel Pujol i Hamelink. *Vaixells i tripulacions com a transmissors de la tecnologia naval i el saber nàutic entre l'Atlàntic i la Mediterrània als segles XIV i XV: una visió des de l'arqueologia, la iconografia i la documentació escrita.*
- Debat / *Discussion*

SALA B / *ROOM B*

- Marco Muresu. *Lucerne Atlante XA1a con spalla decorata dall'impressione del solido dei Vota Vicennalia di Teodosio II (422 d.C.): evidenze dalla Sardegna e dal Mediterraneo di un manufatto peculiare.*
- Walter Alegría Tejedor, Leandro Fantuzzi. *Àmfores mediterrànies a la comunitat cristiana prepirinenca d'Els Altimiris.*
- Ramon Coll Monteagudo, Magí Miret Mestre. *Materials arqueològics d'importació en les coves de Catalunya durant la tardoantiguitat (ss. IV-VI dC).*
- Manon Géraud, Jérôme Kotarba. *La céramique kaolinique en Roussillon, un indicateur d'échanges commerciaux durant le haut Moyen-Âge ?*
- Guillem Boneu-Pouquet, Manon Géraud, Claudio Capelli, Nicolas Garnier, Sylvie Yona Waksman, Roberto Cabella. *Un ensemble céramique inédit du haut Moyen Âge en Corse-du-Sud (Valle di l'Olmu, Afa) : études pluridisciplinaires.*

- Paola Orecchioni. *La protomaioloica siciliana e le altre. Influssi e circolazione di tecniche e idee nella ceramica con copertura stannifera del Mediterraneo nella prima metà del Duecento.*
- Debat / Discussion

13:30-15:00 Dinar / Lunch

15:00-16:40 Sessió 2 / Session 2

SALA A / ROOM A

- Jaume Oliver i Bruy. *Del villare Palatio a las pareis dells moros appellades alls palaus. Transformacions del poblament arran d'un camí ramader al Montseny entre els segles IX-XII.*
- Marta Torres. *Conexiones entre aldeas. Análisis y cálculos de movilidad en el entorno de Elo (Hellín, Albacete) entre los siglos VI y VIII.*
- Sonia Medina Gordo, César González-Pérez. *Pensar la mobilitat més enllà de l'arqueologia: models, camins i simulacions digitals a la Serra de la Demanda.*
- Elvis Mallorquí. *El monestir de Santa Maria d'Amer i una ruta de transhumància (segles IX-XV).*
- Debat / Discussion

SALA B / ROOM B

- Ghouas Zahra. *Circulations artistiques en Afrique romaine : étude des formes sculptées en Numidie et en proconsulaire.*
- Laura de Castellet. *Viatgers del so. L'expansió europea de l'arquet musical des de les Rutes de la Seda.*
- Marie Guthmuller. *Entre migrations et transferts artistiques : l'exemple des orfèvres siennois à Avignon au XIVe siècle.*
- Sergio Pou Hernández. *La madera en los ingenios azucareros de Tenerife en el siglo XVI: recursos, caminos y técnicas.*
- Debat / Discussion

16:40-17:10 Pausa cafè/ Coffee break

17:10-18:50 Sessió 3/ Session 3

- Marta Sancho. *De la costa mediterrània a la serralada pirinenca: àrees d'abastiment, mobilitat i circulació de bens, idees i persones en la gènesi del monacat occidental (el cas dels Altimiris).*
- Pierre Charrey. *Les poids tardo-romains et byzantins en Gaule. Réception et postérité entre Antiquité et Moyen Âge.*
- Alberto Martín Esquivel, Cruces Blázquez Cerrato. *Moneda visigoda y movilidad: circulación, selección y falsificación de tremisses.*

- Jordi Gibert Rebull, Sébastien Gasc, Manuel Edo Benaiges. *El tresor del Garraf, els dirhams de la cova de Can Sadurn i la primera circulació monetària islàmica a l'actual Catalunya.*
- Debat / [Discussion](#)

DIVENDRES 10

8:30-9:00 Arribada participants / [Arrival](#)

09:00-11:00 Sessió 4/ [Session 4](#)

- Fabrizio Benente, David Caramelli, Alessandra Modi, Giada Molinari, Nico Radi. Evidenze archeologiche, antropologiche e indagini paleogenomiche e datazioni radiocarboniche dal sito di "Mattoni Rossi (secoli VI-X).
- Verónica Pérez de Dios, Aurora Grandal d'Anglade. *La sociedad tardorromana en las necrópolis de la provincia de Salamanca: análisis paleodietético y social.*
- Stefano Roascio, Elena Dellù, Giuseppina Spadea, Alessandro Bona. *The buried at the amphitheater of Albenga (sv-italy). New interpretations for a social reconstruction of a local capital in late antiquity.*
- Antony Cevallos, Carme Rissech. *Seguint les petjades humanes de l'Antiguitat Tardana a Barcelona.*
- Neus Coromina, Ana Costa, David Vivó, Josep Burch, Jordi Sagrera, Jordi Vivo. *El poblament de la muntanya de Sant Julià de Ramis i el seu entorn durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana: mobilitat i intercanvis a través de l'estudi de les necrópolis del Pla de l'Horta i els Sants Metges.*
- Debat / [Discussion](#)

11:00-11:30 Pausa cafè/ [Coffee break](#)

11:30-13:30 Sessió 5 / [Session 5](#)

SALA A / [ROOM A](#)

- Fabrizio Benente, Andrea Pollastro. *La ceramica invetriata e dipinta di produzione islamica in Liguria. Indicatori archeologici di contatti commerciali a lungo raggio, e/o di forme di distribuzione secondaria. Utilizzo di vasellame pregiato e di oggetti viaggianti.*
- Israel Jacobo Alcón García. *Influencia y asimilación de técnicas foráneas en la cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara.*
- Silvana Rapuano. *Circolazione e produzioni della ceramica da mensa bassomedievale nei contesti della Campania interna.*
- Flora Miele. *Visible and invisible traces of trade: an analysis of socio-economic dynamics in the late Middle Ages at Cencelle (Tarquinia, VT).*
- Jordi Mach. *De l'atelier à la table : la vaisselle de verre en Méditerranée nord occidentale au XIVe siècle, une enquête à partir de l'exemple nord catalan.*
- Debat / [Discussion](#)

SALA B /ROOM B

- Miguel Ángel Valero Tévar. Resiliencia, adaptaciones y movilidad: transformaciones económicas, sociales y constructivas en la villa de Noheda durante la antigüedad tardía.
- André Constant, Florence Guillot; Michel Martzluff, Guergana Guionova, Cécile Respaut. *L'appareil de méga blocs dans le haut Moyen Âge à l'est des Pyrénées : emprise régionale et portée ethnographique d'une architecture peu connue.*
- Simone Balossino. *De la domus consulaire au palais communal : circulations politiques et architecturales entre Provence et Italie (XIIe–XIVe siècle).*
- Joan Josep Menchon Bes. Marmora tarraconenses. Reciclatge i exportació de marbres i pedra de la vella Tàrraco entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana.
- Alfred Mauri Martí, Esther Travé Allepuz. *L'Hospital de Sant Joan de Martorell (segle XIII): Un centre assistencial en un node viari.*
- Debat / Discussion

13:30-15:00 Dinar / Lunch

15:00-17:20 Sessió 6 / Session 6

- Ettore A. Bianchi, Aurora Cagnana. *Le migrazioni degli Slavi in Carantania durant l'Alto Medioevo. Evidenze archeologiche e fonti scritte.*
- Inés Calderón Medina. *Nobleza sin fronteras. Movilidad y conectividad nobiliaria en los territorios hispánicos y occitanos (X-XIII).*
- José Luis Menéndez Fueyo, Joaquín Pina Mira. Los que vinieron del norte. La materialidad catalana en la construcción de la sociedad del reino de Valencia en el siglo XIV: el ejemplo de la pobla de Ifach (Calp, Alicante).
- Raúl Villegas Marín, Jordina Sales-Carbonell. *Cristians sirians a la Mediterrània occidental post-imperial (segles V-VIII): l'evidència de les fonts literàries i arqueològiques.*
- Imma Ollich, Esther Travé, Maria Ocaña, Montserrat de Rocafiguera, Albert Pratdesaba. *Mobilitat i permanència al jaciment de l'Esquerda: una lectura arqueològica de llarga durada a Osona.*
- Stefano Roascio, Aurora Cagnana. *Trasferimenti di uomini, trasferimenti di tecniche. Interazioni e scambi tra Oriente ed Occidente nel corso del medioevo.*
- Debat / Discussion
- **17:20** Clausura seminari /Closing act

RESUMS/ABSTRACTS

DIJOURS 9

9:40-10:30 Ponència inaugural / *Inaugural conference*

"From the Near East to the Far West". El comercio entre oriente y la fachada atlántica durante la tardoantigüedad.

Adolfo Fernández Fernández

Universidad de Vigo

En las últimas décadas, los estudios sobre el comercio y la economía tardoantigua en la fachada atlántica han avanzado considerablemente hasta situar a estos territorios dentro de las dinámicas comerciales del mediterráneo. La publicación de importantes conjuntos de materiales importados del mediterráneo en el puerto de Vigo nos permitió visualizar la ruta atlántica que conecta el sur de la Península con las islas británicas. En estos contextos dominan los productos de origen oriental, tanto ánforas como vajilla fina además de cerámicas comunes y de cocina, nunca antes documentadas en la fachada atlántica. En esta ponencia se presentarán los resultados de las últimas investigaciones sobre el comercio atlántico tardoantiguo con especial atención a las conexiones con las provincias orientales.

11:00-13:30 Sesión 1 / *Session 1*

SALA A /ROOM A

Comercio y movilidad en Cartagena en los siglos III y IV: estado de la cuestión

María Victoria García-Aboal

Universidad de Alicante

La ubicación de Cartagena en la costa sureste de la península y las excelentes características de su ensenada natural le han otorgado desde antiguo una gran importancia como puerto de escala en las rutas comerciales del Mediterráneo. Su papel como centro receptor y distribuidor de mercancías y población ha sido bien estudiado para época republicana y altoimperial. Sin embargo, para los siglos III y IV el conocimiento al respecto es más escaso. Esto se debe, por un lado, a la visión historiográfica tradicionalmente aceptada, que abogaba por un abandono casi generalizado de la ciudad a finales del siglo II; y por otro lado, a los limitados datos arqueológicos existentes al respecto. En este sentido, los hallazgos acontecidos en los últimos años en las intervenciones del Parque Arqueológico del Molinete han cambiado el panorama existente. A través de un análisis de este registro arqueológico novedoso (especialmente cerámica y vidrio) y una revisión de la información ya conocida, se pretende acometer un estado de la cuestión.

Saint-Blaise (Ugium) et sa région : un haut lieu des échanges méditerranéens au sein du territorium de la cité d'Arles

Marie Valenciano-Dumas

Métropole Aix-Marseille Provence, membre associé LA3M, Aix-Marseille Université

Le golfe de Fos-sur-Mer constitue un lieu d'accueil privilégié pour les navires de commerce dès le VIe siècle av. J.-C mais surtout lors de la construction du port antique au Ier siècle av. J.-C. Son environnement direct bénéficie d'un terroir riche d'étangs saumâtres, de ressources halieutiques et de terres agricoles exploités anciennement. Au cours de l'Antiquité tardive, sous l'égide d'une élite d'origine urbaine fortement liée à la diffusion du christianisme et au pouvoir ostrogothique, l'agglomération de Saint-Blaise (Ugium) se développe sur les ruines d'un ancien oppidum et domine ce terroir stratégique. A ce titre, Fos, port cosmopolite et plaque tournante du commerce méditerranéen, devient aussi un lieu d'échange culturel et de rencontre des nouvelles chrétientés. Ces contacts répétés entre l'aristocratie locale et les populations méditerranéennes qui débarquent à Fos se manifestent non seulement par la circulation des objets et l'expression d'une culture matérielle très particulière mais aussi par mise en œuvre de solutions architecturales inédites dans le sud de la Gaule.

Roses en el marc de les rutes comercials en època tardoantiga

Marc Bouzas, Lluís Palahí

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Les característiques de la badia de Roses, arrecerada dels principals vents de la zona, la seva proximitat al Pirineu, i la seva situació sobre una de les principals rutes de navegació de la Mediterrània occidental, l'han convertit al llarg de la història en un port refugi de gran utilitat pels vaixells que havien de navegar pel golf de Lleó. Un paper que en determinats moments històrics s'hi unirà un paper rellevant com a port militar.

Els materials recuperats als nivells de la Roses tardoantiga denoten una important connexió amb algunes de les principals rutes comercials de l'època i una relació molt rellevant amb el port de Narbona i sempre amb un lligam molt directe amb el proper port d'Empúries.

Echanges commerciaux et mobilités dans le Sud-Ouest de la France durant l'Antiquité tardive: études de cas.

Vanessa Elizagoyen, Christian Scullier, Vincent Geneviève, David Guitton, Jérôme Hernandez, Stéphanie Raux, Laure Simon

Institut National de Recherches Archéologiques Préventives (INRAP)

Entre la fin du IIIe et le début du IVe s., Bordeaux - Civitas Burdigala - est capitale de l'Aquitaine Seconde et siège du vicaire du diocèse d'Aquitaine ou des Sept Provinces. Elle connaît alors d'importantes modifications dont la plus spectaculaire est, après l'abandon d'une partie des éléments de sa parure monumentale, l'édification de l'enceinte autour de son port. Malgré ces transformations et l'indéniable rétraction de l'aire urbaine qui marquent le passage à l'Antiquité tardive, les occupations, en particulier extra muros, témoignent au travers des assemblages de mobiliers (monnaies, céramiques, verre, parure, instrumentum), des échanges économiques dynamiques qui se maintiennent tout au long de la période, jusqu'au Ve-VIe s. Ces échanges sont multiples, tant avec la Gaule de l'Est, qu'avec la Méditerranée, ou encore la Britannia. Des sites ruraux, tel Saint-Laurent-des-Hommes, en Dordogne, livrent des artefacts illustrant une même diversité des provenances. S'ils documentent l'installation de populations allogènes en Aquitaine, comme les Wisigoths, ils sont aussi la marque d'influences culturelles variées, nouvelles et fortes sur le territoire.

Influence of Maritime Routes on the Transformation of Andalusí Port Cities: The Cases of Almería, Cartagena, and Denia.

Raquel Bujalance Silva

Instituto Universitario de Investigación en Arqueología y Patrimonio Histórico (INAPH) -
Universidad de Alicante

Durante la etapa andalusí los puertos de Almería, Cartagena y Denia se consolidaron como enclaves estratégicos dentro de las redes comerciales del Mediterráneo occidental. La movilidad marítima favoreció el tránsito de bienes, personas y conocimientos, dejando una huella significativa en su estructura urbana. Este estudio analiza cómo la evolución de las dinámicas socioeconómicas a lo largo de los siglos influyó en la configuración de la trama urbana de estas ciudades. Se analizará la transformación de sus infraestructuras portuarias, espacios productivos y comerciales, así como sus principales accesos. A través de la arqueología urbana se examinarán las adaptaciones espaciales derivadas de la actividad marítima y su impacto en la vida cotidiana. Así, se propone una nueva lectura del urbanismo en las ciudades portuarias del sureste de al-Andalus, destacando el papel fundamental de las dinámicas socioeconómicas en su desarrollo, incluyendo la movilidad de bienes y personas y el intercambio cultural.

Vaixells i tripulacions com a transmissors de la tecnologia naval i el saber nàutic entre l'Atlàntic i la Mediterrània als segles XIV i XV: una visió des de l'arqueologia, la iconografia i la documentació escrita.

Dr. Marcel Pujol i Hamelink

Escola Superior de Conservació i Restauració de Béns Culturals de Catalunya (ESCRBCC),
Generalitat de Catalunya

La revolució naval que va tenir lloc a la Baixa Edat Mitjana no es va produir en el mateix moment a la Mediterrània (segle XIV) i a l'Atlàntic (segle XV), tampoc va afectar a tots els tipus d'embarcacions (pel seu port: grans, mitjanes, petites, o per la seva funció: pesca, comerç, guerra). La presència de vaixells aliens a una cultura marítima fou el factor principal de transmissió de tecnologia naval, però també hem de tenir en compte la presència a bord d'artesans (mestres d'aixa i calafats), formant part de la tripulació. Per altra banda el saber nàutic de la Mediterrània (navegació d'estima: carta de navegar, brúixola, sestres) es va transmetre cap a l'Atlàntic a partir d'una altra figura de les tripulacions: el nauxer; o bé els coneixements nàutics de l'Oceà es va transmetre a les tripulacions mediterrànies a partir de la contractació de pilots i mariners procedents principalment de Biscaia. Els derelictes ens mostren aquesta transmissió de tecnologia i coneixement a través de les restes materials del vaixell i dels objectes de la tripulació.

SALA B /ROOM B

Lucerne Atlante XA1a con spalla decorata dall'impressione del solido dei Vota Vicennalia di Teodosio II (422 d.C.): evidenze dalla Sardegna e dal Mediterraneo di un manufatto peculiare.

Marco Muresu

Università degli Studi di Cagliari

The technique of decorating pottery by impressing coins has been employed in the Mediterranean since the 1st century A.D., persisting in both the Eastern and Western regions until Late Antiquity and the Early Middle Ages. This study examines a distinct group of Atlante XA1a oil lamps, whose shoulders bear impressions of the solidus of Theodosius II, issued for his Vota Vicennalia (422 A.D.). Primarily produced in the African workshops of Zeugitana and Byzacena, these lamps were part of the broader Vandal trade network. Their presence in Sardinia highlights the island's economic role and commercial exchanges in the western Mediterranean during the first half of the 6th century A.D. By analyzing these artifacts, the contribution sheds light on their distribution, function, and broader implications for Mediterranean trade dynamics.

Àmfores mediterrànies a la comunitat cristiana prepirinenca d'Els Altimiris

Walter Alegría Tejedor, Leandro Fantuzzi

Universitat de Barcelona

En els darrers anys, el jaciment d'Els Altimiris s'ha consolidat com un punt de referència per a la interpretació de les societats de l'alta edat mitjana als prepirineus i Pirineus catalans. En els contextos arqueològics datats entre la segona meitat del segle V i tot el segle VI, s'ha identificat una presència significativa de contenidors amfòrics procedents de diversos punts del

Mediterrani. En aquesta comunicació presentem una revisió tipològica de les àmfores documentades al jaciment, tot matisant també alguns dels contextos materials ja publicats anteriorment. Finalment, exposarem les hipòtesis socioeconòmiques derivades d'aquesta nova anàlisi, amb una atenció especial als models de consum, les dinàmiques comercials i les xarxes d'intercanvi, sempre des de la perspectiva singular que ofereix aquest assentament altmedieval.

Materials arqueològics d'importació en les coves de Catalunya durant la tardoantiguitat (ss. IV-VI dC)

Ramon Coll Monteagudo¹; Magí Miret-Mestre²

¹Tècnic de Patrimoni-Ajuntament de Premià de Mar, ²Generalitat de Catalunya

Malgrat que durant l'Alt Imperi no es constaten massa testimonis d'ocupació de les coves a Catalunya, al llarg de la Tardoantiguitat s'observa un augment significatiu de l'ús de les cavitats, sobretot en el període ca. 350-500 dC.

En alguns casos aquest fenomen es podria explicar per causes econòmiques i per ocupacions puntuals o per altres raons. En d'altres, que presenten un material sumptuós, seria més possible una activitat de tipus religiós.

Els autors estem duent a terme des de fa set anys un treball de recerca per tal de documentar i investigar de forma exhaustiva el material protohistòric i romà de les coves de Catalunya, amb l'estudi directe de les peces exhumades. D'aquest treball, que encara no ha finalitzat, presentem aquí un estat de la qüestió pel que fa al període tardoantic.

La céramique kaolinitique en Roussillon, un indicateur d'échanges commerciaux durant le haut Moyen-Âge ?

Manon Géraud¹, Jérôme Kotarba²

¹Inrap Midi-Méditerranée, TRACES UMR5608, ²Inrap Midi-Méditerranée)

La céramique kaolinitique est particulièrement reconnaissable par ses caractéristiques techniques. Les pots de cette catégorie de mobilier présentent en effet une couleur grise bleutée singulière ainsi qu'une typologie et des décors typiques. Produite dans le sud-est de la France, notamment en Uzège, entre les VIe et XIe siècles, elle est le premier témoin de l'utilisation massive des argiles kaolinitiques réfractaires de la vallée du Rhône pour la production potière, activité attestée jusqu'aux époques modernes et contemporaines. Cette catégorie céramique est depuis longtemps connue et étudiée par les archéologues qui ont mis en évidence une diffusion jusqu'au bas-Languedoc (CATHMA 1993 ; CATHMA et al. 1997 ; Bonifay, Raynaud 2007). Le Roussillon semble exclu de cette aire de diffusion principale. Cependant, la mise au jour de fragments de céramique kaolinitique dans les Pyrénées-Orientales, essentiellement dans la plaine du Roussillon, au sein de contextes des VIIIe-IXe siècles est de plus en plus régulière.

Cette communication a pour objectif de réaliser une synthèse des découvertes de céramiques kaolinitiques du haut Moyen Âge en Roussillon, tout en questionnant les modalités de cette diffusion lointaine, notamment en regard des évolutions géopolitiques du secteur à cette période.

Un ensemble céramique inédit du haut Moyen Âge en Corse-du-Sud (Valle di l'Olmu, Afa) : études pluridisciplinaires

Guillem Boneu-Pouquet¹, Manon Géraud^{1,2}, Claudio Capelli³, Nicolas Garnier⁴, Sylvie Yona Waksman⁵, Roberto Cabella⁶

¹Institut National de Recherches Archéologiques Préventives (INRAP), ²TRACES UMR 5608, ³Università di Genova, ⁴Laboratoire Nicolas Garnier, AOrOc UMR CNRS 8546 ENS-PSL, ⁵(ArAr UMR 5138, ⁶Università di Genova

En 2022, sur la commune d'Afa en Corse du Sud, une opération de diagnostic archéologique au lieu-dit Valle-di-l'Olmu a révélé plusieurs structures du haut Moyen Âge. Parmi elles, deux fosses situées à proximité immédiate et datées par radiocarbone de la fin du IXe ou du Xe siècle comprenaient un important lot mobilier de 187 céramiques. Celles-ci sont majoritairement non tournées et locales, certaines formes semblant s'inspirer d'influences islamiques ou nord-méditerranéennes. Une seule céramique fait exception : un fragment de coupelle glaçurée à décor vert et brun a été importé sur l'île depuis le sud de la Méditerranée. En raison de son caractère inédit, cet ensemble céramique a fait l'objet d'une étude céramologique, technologique et archéométrique approfondie dans l'objectif d'analyser les chaînes opératoires et les origines des poteries, qu'elles soient locales ou importées, et dans une perspective de mieux définir les influences culturelles et économiques de l'île corse au haut Moyen Âge.

La protomaioica siciliana e le altre. Influssi e circolazione di tecniche e idee nella ceramica con copertura stannifera del Mediterraneo nella prima metà del Duecento.

Paola Orecchioni

RTDb, Università di Roma Tor Vergata

La protomaioica siciliana gode di una lunga tradizione degli studi ed è stata oggetto di numerosi studi che ne hanno indagato le origini e le possibili influenze esterne, ipotizzando contatti e derivazioni da ceramiche d'importazione circolanti nell'isola. Negli ultimi anni, l'evoluzione della ricerca sulle produzioni ceramiche mediterranee ha arricchito il quadro conoscitivo, portando all'identificazione di nuove manifatture e alla più precisa definizione degli aspetti cronologici, morfologici e decorativi di quelle già note. Il nostro contributo si propone di riesaminare criticamente le principali ipotesi interpretative, integrandole con i più recenti dati disponibili. Attraverso questa rilettura, intendiamo mettere in luce come il dialogo tra tradizioni diverse abbia generato un processo creativo che, pur partendo da modelli comuni, ha condotto allo

sviluppo di identità ceramiche originali. In particolare, la protomaiolica siciliana emerge come esito di un'articolata rielaborazione culturale, capace di produrre espressioni stilistiche autonome e distintive nel panorama mediterraneo.

15:00-16:40 Sesión 2 / Session 2

SALA A / ROOM A

Del villare Palatio a las pareis dells moros appellades alls palaus. Transformacions del poblament arran d'un camí ramader al Montseny entre els segles IX-XII.

Jaume Oliver i Bruy

Universitat Autònoma de Barcelona

Abans de l'any 917 consta en el domini del comte Sunyer d'Osona el vilar dit de Palau al Montseny. Llavors, la rodalia del vilar queda incorporada en el domini de l'aloer Odesind, un fidel dels vescomtes d'Osona, promotor de torres i masos com a forma bàsica d'explotació i enquadrament de la pagesia. El vilar Palau es converteix aleshores en el mas Palau, que quedarà, al seu torn, rònc amb la Pesta Negra.

A més, Palau es troba arran d'un dels excepcionals camins ramaders especialitzats documentats a Catalunya entre els segles X-XII, una via pecoraria de l'any 1035 que és el precedent d'un camí ramader d'ús documentat fins a l'època contemporània. El factor ramader intervingué en la dinàmica dels dominis aristocràtics que van dur del vilar al mas, mentre, en aquest cas concret, contribueix a definir un "palau", forma d'assentament sobre la qual encara resten moltes incògnites històriques i arqueològiques.

Conexiones entre aldeas. Análisis y cálculos de movilidad en el entorno de Elo (Hellín, Albacete) entre los siglos VI y VIII

Marta Torres

Investigadora pre-doctoral Universitat Alacant

Las vías de comunicación juegan un papel fundamental en el día a día, pues no solo permiten conectar comunidades sino también permiten el flujo de ideas y mercancías entre diversos territorios. Las vías romanas e islámicas son de sobra conocidas gracias a las fuentes escritas y arqueológicas, pero ¿qué ocurre con las vías en el periodo visigodo? En esta intervención trataremos de realizar una aproximación a las rutas de movilidad visigodas en el entorno de la sede episcopal de Elo. A partir del análisis MADO y los cálculos de áreas de servicio pretendemos efectuar una propuesta sobre la red de caminos a nivel local y regional que permitía a la población moverse entre aldeas, eremitorios y necrópolis en un territorio fronterizo entre la Spania bizantina y el reino visigodo de Toledo.

Pensar la mobilitat més enllà de l'arqueologia: models, camins i simulacions digitals a la Serra de la Demanda.

Sonia Medina Gordo¹, César González-Pérez²

¹Qark Arqueología SL – Universitat de Barcelona, ²Instituto de Ciencias del Patrimonio (Incipit CSIC)

L'anàlisi de la mobilitat altmedieval a la Serra de la Demanda ha estat condicionada per la baixa densitat de restes materials d'etapes prèvies, fet que ha conduït a interpretar aquest territori com a tradicionalment aïllat. Aquesta proposta revisa críticament aquests supòsits a partir d'una aproximació metodològica que combina la simulació per ordinador de rutes de trànsit amb una reflexió ontològica sobre els criteris amb què definim la mobilitat en contextos històrics i patrimonials. Els resultats mostren que les vies romanes no coincideixen amb els corredors de màxima accessibilitat i que la connectivitat del territori podria haver respost a altres lògiques. Això convida a ampliar la mirada arqueològica sobre la circulació de béns, persones i idees més enllà dels indicadors materials tangibles. El cas serveix com a base per plantejar una renovació dels marcs interpretatius, amb l'objectiu de captar formes de desplaçament menys evidents però igualment significatives.

El monestir de Santa Maria d'Amer i una ruta de transhumància (segles IX-XV)

Elvis Mallorquí

Centre d'Estudis Selvatans - Universitat Oberta de Catalunya

En un precepte concedit el 844 pel rei Carles el Calb, el monestir de Sant Medir, precedent del monestir de Santa Maria d'Amer, va obtenir unes possessions establertes als llocs d'Amer, Sant Andreu del Terri, Colomers i Santa Maria de Càrker, a l'Estartit. Al segle XIV el monestir d'Amer posseïa, de manera íntegra, tot el delme d'aquests indrets -excepte el darrer-. La doble coincidència que, entre cadascun dels dominis del monestir, es troben al marge esquerre del riu Ter i a unes distàncies al voltant dels 15 km fa pensar en la possibilitat que estessin units per una ruta de transhumància des del litoral, on hivernarien els ramats, fins a les Guílleries, on passarien l'estiu. En la comunicació es ressegueixen totes les notícies relatives a l'activitat ramadera en aquest eix al llarg de l'edat mitjana.

SALA B / ROOM B

Circulations artistiques en Afrique romaine : étude des formes sculptées en Numidie et en proconsulaire

Ghouas Zahra

Cette communication porte sur un ensemble de sculptures votives et funéraires provenant de la Numidie et de la province proconsulaire à l'époque romaine. Les monuments étudiés témoignent de multiples influences, entre héritages africains, traditions puniques et modèles venus d'Italie ou d'Orient. La composition des décors, la place des inscriptions, ainsi que les choix iconographiques varient selon les contextes locaux tout en inscrivant ces objets dans un langage visuel partagé à l'échelle impériale. Les formes sculptées reflètent à la fois des pratiques religieuses, des conceptions de l'au-delà et des stratégies d'affirmation sociale. Elles indiquent des circulations de savoir-faire, de symboles et de styles entre différentes communautés, artisans et territoires. L'étude propose une lecture comparative de ces productions afin de mieux comprendre les relations entre normes artistiques et traditions régionales dans les provinces africaines sous domination romaine.

Viatgers del so. L'expansió europea de l'arquet musical des de les Rutes de la Seda

Laura de Castellet

Doctora en Història Medieval. Premi Extraordinari de la UB 2024. Membre de Apémutam (Association por l'étude de la musique et les techniques dans l'art médiéval)

Al voltant de l'any 1000 els cordòfons de l'entorn musical bizantí van començar a aparèixer fregats amb un arquet, i en pocs anys aquest invent va envair tot Europa: tots els instruments de corda pinçada van desaparèixer per adoptar la sonoritat de la corda fregada. L'arqueologia, la iconografia, la literatura i també la tradició oral permeten seguir les fonts fins a trobar l'origen de l'arquet a les estepes de l'Àsia Central i el seu recorregut per les vies comercials amb Europa.

Entre migrations et transferts artistiques : l'exemple des orfèvres siennois à Avignon au XIVe siècle

Marie Guthmuller

Chercheuse pré-doctorale Université Avignon

L'étude des orfèvres et argentiers actifs à Avignon au XIVe siècle contribue à révéler l'ampleur des circulations artisanales au sein de la cité. En croisant les sources écrites et matérielles, l'objectif est de retracer leur parcours, en analysant leur implantation dans la cité, les sociabilités qu'ils y entretenaient et leur production artisanale. Avignon est un terrain d'étude paradigmatique, puisque l'arrivée et la permanence de la Curie pontificale, entre 1309 et 1378, intensifie les circulations et transforme la ville en un centre financier, politique et culturel majeur. Elle accueille de nombreux hommes d'ici et d'ailleurs, qui considèrent la nouvelle résidence des pontifes comme un foyer riche en possibilités et en opportunités économiques. Les orfèvres et argentiers n'échappent pas à ce phénomène puisqu'ils constituent un groupe d'environ 180 individus : un chiffre remarquable, et semble-t-il, l'un des plus élevés après Paris

et Londres à la même époque. Parmi ces artisans du métal précieux, les Toscans – plus particulièrement les Siennois – occupent une place de premier plan. Leur présence s’explique notamment par leur grand savoir-faire orfèvré, développé dès le XIIIe siècle. Ce sont d’ailleurs eux qui, à partir de la seconde moitié du Trecento, sont particulièrement sollicités pour la confection des pièces d’orfèvrerie et d’argenterie pontificales. Cette tradition semble s’être maintenue tout au long du XIVe siècle car il s’agit toujours de Siennois qui exécutent la quasi-totalité des objets commandés par les papes : ouvrages liturgiques, vaisselle précieuse, cadeaux diplomatiques, etc. Ainsi, les hommes circulent, tout comme les objets, les idées, les techniques et les matériaux. La découverte de quelques ouvrages orfèvrés illustre justement l’empreinte siennoise sur les œuvres produites à Avignon au XIVe siècle. Ils sont le témoignage d’un métissage artistique, fruit du dialogue entre traditions toscanes et locales. Avignon paraît dès lors comme un laboratoire de recherche exceptionnel. L’étude de ces orfèvres invite donc à réévaluer les interactions profondes entre marchés, locaux et internationaux, et met en lumière l’impact des circulations artisanales sur les dynamiques culturelles, urbaines et sociales de la période.

La madera en los ingenios azucareros de Tenerife en el siglo XVI: recursos, caminos y técnicas

Sergio Pou Hernández

Profesional Independiente en Arqueología y Gestión del Patrimonio Cultural

A partir del empleo de la madera en los ingenios azucareros de Tenerife, que se instalan en la isla justo al acabar la Conquista (fines del siglo XV), se establecen áreas de adquisición, líneas de comercio y vías de comunicación, así como su impacto en el paisaje. Se acude a evidencias arqueológicas y documentales para analizar estos usos, desde la madera para combustible como la de la construcción de maquinaria, canales e instrumentos en los ingenios azucareros, localizando áreas de especialización maderera y el desgaste deforestador en la isla. De fondo, también se abordará la expansión de las innovaciones tecnológicas, la transmisión de técnicas y la movilidad de recursos en estos complejos agroindustriales entre la Edad Media y Moderna.

17:10-18:50 Sessió 3/ Session 3

De la costa mediterrània a la serralada pirinenca: àrees d’abastiment, mobilitat i circulació de bens, idees i persones en la gènesi del monacat occidental (el cas dels Altimiris).

Marta Sancho i Planas

Laboratori d’Arqueologia Medieval - Institut de Recerca en Cultures Medievales – Universitat de Barcelona

Observem la gènesi de les comunitats monàstiques occidentals, a l’entorn del segle VI i com van generar un nou model adaptatiu fonamentat en els coneixements que posseïen i estimulats per la necessitat d’autoabastir-se. La muntanya els ofereix recursos vegetals, animals i forestals i els

permet desenvolupar una economia eminentment silvo-pastoril. L'església els proporciona el model organitzatiu i la religió la base ideològica. Les influències orientals d'aquest monacat són evidents. Aquestes ideologies viatgen per la Mediterrània juntament amb persones i productes que entren en la xarxa d'intercanvis. El port de Tarraco serà la porta d'entrada i des dels diferents assentament, també des dels Altimiris, es concretaran les àrees d'abastiment, amb diferents radis d'acció, que facilitaran l'adquisició de determinats productes. En aquesta proposta, proposem l'existència d'àrees d'abastiment analitzades a través d'eines Gis d'anàlisi territorial, en relació amb els temps emprats en els desplaçaments i les posem en relació amb el registre arqueològic.

Les poids tardo-romains et byzantins en Gaule. Réception et postérité entre Antiquité et Moyen Âge.

Pierre Charrey

Docteur en archéologie de l'Antiquité tardive et du Haut Moyen âge. Attaché temporaire d'enseignement et de recherche Université de Lorraine

L'Antiquité tardive, en particulier la période comprise entre la fin du IVe et le VIIe siècle, marque un moment d'intense standardisation des technologies de pesée au sein de l'Empire romain. Quelques ateliers impériaux — principalement situés en Orient — assurent alors la production de jeux de poids précieux et finement décorés, distribués à travers tout l'Empire aux changeurs, percepteurs d'impôts, banquiers et marchands au long cours. Cette révolution métrologique trouve son origine dans la systématisation de la pesée de l'or fiscal et dans la généralisation de la balance de précision pour le contrôle monétaire. Désormais en marge d'un Empire occidental en voie de désagrégation, la Gaule offre un terrain d'observation privilégié pour étudier le devenir de ces instruments entre Antiquité et Moyen Âge. La richesse et la diversité de la documentation archéologique sur le territoire français permettent en effet d'esquisser une micro-archéologie de leur trajectoire : importation d'instruments orientaux pour le commerce des matières précieuses, copies locales et réappropriation par les élites germaniques à des fins fiscales, mais aussi persistance de pratiques artisanales locales. Lorsque la logique de mise en série semble mise en échec, elle laisse place à une pluralité de pratiques que nous nous attachons ici à mettre en lumière.

Moneda visigoda y movilidad: circulación, selección y falsificación de tremisses

Alberto Martín Esquivel¹, Cruces Blázquez Cerrato²

¹Instituto Universitario de Investigación en Arqueología y Patrimonio Histórico (INAPH) - Universidad de Alicante, ²Universidad de Salamanca

Esta comunicación analiza el papel de la moneda de oro visigoda en los procesos de movilidad, selección y atesoramiento en la Península Ibérica (ss. VI–VIII). El estudio de más de 1.400

ejemplares y de sus contextos de hallazgo ha revelado que los tremisses constituyen un elemento clave para documentar el tránsito de bienes, grupos humanos e ideas, así como el establecimiento de redes económicas a larga distancia. La selección de determinados tipos y de ciertas cecas revela tanto el interés de las comunidades por atesorar las piezas más valiosas, en un contexto de escasez de metal y debilitado poder central, como las estrategias utilizadas para distinguir y manipular el valor de la moneda en circulación. Finalmente, el análisis de las falsificaciones proporciona nuevos datos tanto sobre el funcionamiento del circuito monetario como sobre las tácticas de imitación implementadas para su introducción, reflejando así el papel de la moneda como elemento dinámico en los intercambios y en las transformaciones sociales de la época.

El tesoro del Garraf, els dírhams de la cova de Can Sadurní i la primera circulació monetària islàmica a l'actual Catalunya.

Jordi Gibert Rebull¹, Sébastien Gasc², Manuel Edo Benaiges³.

¹ arqueòleg, Projecte ENALFE-Universitat Autònoma de Barcelona, ² IRAMAT-CEB, UMR 7065 CNRS-Université d'Orléans, ³ Col·lectiu per a la investigació de la prehistòria i l'arqueologia del Garraf-Ordal, CIPAG - Institut d'Arqueologia-Universitat de Barcelona

A la cova de Can Sadurní de Begues han estat localitzats fins a sis dírhams del califat omeia de Damasc; a excepció d'un exemplar procedent d'Ifrīqiya, tots ells són d'origen oriental –Wāsiṭ, Iṣṭaḥr, Armènia– i van ser encunyats entre els anys 84/703-704 i 113/731-732. La composició del conjunt i diverses informacions orals que testimonien l'aparició fa dècades d'una important ocultació de monedes a la cova ens permeten establir un vincle amb el conegut com a “tesor del Garraf”, aparegut i perdut en els anys cinquanta del segle XX. Així mateix, a partir de l'anàlisi d'aquest conjunt i de les altres troballes de moneda islàmica –dinars, dírhams i felusos– dels primers temps de la conquesta del segle VIII a l'àrea de l'actual Catalunya, es proposen algunes reflexions sobre la circulació monetària en aquest període històric específic.

DIVENDRES 10

09:00-11:00 Sessió 4/ Session 4

Evidenze archeologiche, antropologiche e indagini paleogenomiche e datazioni radiocarboniche dal sito di “Mattoni Rossi (secoli VI-X).

Fabrizio Benente F.¹, David Caramelli², Alessandra Modi A.², Giada Molinari¹, Nico Radi³

Con contributi di A. Carabia A.⁴ e R. Fernandes R.⁵

¹Università degli Studi di Genova, Dipartimento di Antichità, Filosofia e Storia, ²Università degli Studi di Firenze, Dipartimento di Biologia, Laboratorio di Antropologia Molecolare e paleogenetica., ³Soprintendenza Archeologia, Belle Arti e Paesaggio per la Città Metropolitana di Genova e la provincia di La Spezia, ⁴Newcastle University, ⁵Max-Planck Institut of Geoanthropology

Tra la fine degli anni '80 e gli inizi degli anni '90 il centro storico di Genova è stato oggetto di diversi interventi di archeologia d'emergenza che hanno interessato anche la zona prospiciente il porto di età romana e medievale (il cosiddetto “Porto Antico”). Uno scavo in particolare, eseguito in prossimità del palazzo detto dei “Mattoni Rossi”, ha permesso di indagare una stratificazione e una frequenza d'utilizzo ininterrotte dall'età romana al Medioevo. Il focus del contributo è l'analisi delle fasi di utilizzo cimiteriale che, a partire dal VI secolo, hanno interessato uno spazio precedentemente adibito ad uso pubblico (interpretato come macellum, horreum, ecc.) e poi oggetto delle trasformazioni tipiche delle città tardoantiche e altomedievali italiane. La destinazione funeraria perdura per tutto l'alto medioevo, accostandosi e/o alternandosi a forme di utilizzo abitativo. Il sito archeologico di “Mattoni Rossi”, per la sua particolare collocazione in prossimità di una delle aree portuali di lunga durata dell'area Alto Tirrenica, prossimo all'ipotizzato foro, deve essere considerato potenzialmente un luogo di mobilità umana e uno spazio del commercio. Il recente riesame delle quattro fasi cimiteriali, che hanno restituito unicamente sepolture infantili, è stato condotto con un approccio multidisciplinare che ha preso in considerazione dato archeologico, antropologico e paleogenomico. Nel contempo, sono state condotte indagini radiocarboniche per supportare la datazione della sequenza archeologica indagata. I risultati preliminari di questo studio, ancorché statisticamente ancora limitati, consentono, per la prima volta, di disporre di dati integrati su una fascia della popolazione urbana. L'insieme dei dati già editi e il contributo offerto dalle nuove ricerche offrono l'opportunità di una riflessione sulla circolazione di beni e sulla mobilità umana nella Genova tardo antica e altomedievale.

La sociedad tardorromana en las necrópolis de la provincia Salamanca: análisis paleodietético y social.

Verónica Pérez de Dios y Aurora Grandal d'Anglade

Doctoranda del Programa Protecció del Patrimoni Cultural UDC (Verónica) y Profesora
Titular del Departamento de Física y Ciencias de la Tierra de la UDC (Aurora)

La realización de un estudio integral sobre el poblamiento romano de una determinada área resulta incompleta si obviamos el análisis de los restos óseos de los pobladores del lugar, determinando así sus características y su posible movilidad. Los datos obtenidos a partir del registro óseo permiten constituir agrupaciones de individuos por sexo y edad. La reconstrucción de su dieta mediante análisis de isótopos estables de carbono y de nitrógeno del colágeno óseo permite comprender, desde el punto de vista antropológico, los aspectos socioeconómicos característicos de una determinada población. En esta comunicación se presentará los resultados del análisis de isótopos estables realizado sobre los restos de 28 individuos de época tardorromana recuperados en cinco yacimientos arqueológicos de la provincia de Salamanca, junto con un conjunto de fauna doméstica coetánea. Este estudio ha permitido la reconstrucción paleodietaria y los patrones de movilidad, así como su relación con aspectos paleodemográficos, como los relacionados con la crianza o el reflejo, en ciertos casos, de una diferenciación social en la alimentación según la edad y el sexo de los individuos.

The buried at the amphitheater of Albenga (sv-italy). New interpretations for a social reconstruction of a local capital in late antiquity.

Stefano Roascio¹, Elena Dellù², Giuseppina Spadea³, Alessandro Bona⁴

¹Parco Archeologico dell'Appia Antica – MiC, ²Soprintendenza Archeologia, belle arti e paesaggio per la città metropolitana di Milano / Istituto Centrale per il Restauro – MiC, ³Soprintendenza per i Beni Archeologici della Liguria, ⁴Università Cattolica del Sacro Cuore di Milano

The amphitheatre of Albingaunum (II A.D.) has been the subject of archaeological excavation since the 1930s and concluded in the 1980s, and more recently of new reflections.

Although there are still many open questions, the case presented is significant not only to investigate the general dynamics of demonumentalization and re-functionalization of performance buildings, but also the new funerary destinations that allow to open interesting hypotheses about the communities afferent.

The amphitheatre, outside the walls of the city, was dismantled and converted into a necropolis space between the V and VI centuries AD, at which time the town was reorganized as the local capital of the Maritime Italicum.

Twenty-seven burials were made using the amphitheater. The anthropological analysis shows a population of 30 individuals, of which 22 adults and 8 subadults, with good living conditions except for rare pathological cases.

Interesting are some male subjects with allochthonous markers and marked muscle insertions and enthesopathies. The interdisciplinary reinterpretation of the context allows to hypothesize that these last individuals can be traced back to Gothic military along with their families. Given the strong ethnic and social mobility of late antiquity, it cannot be excluded that these are

Central-European auxiliaries inserted in the Byzantine ranks, who try to preserve their own cultural identity without a burial close to places of worship.

Seguint les petjades humanes de l'Antiguitat Tardana a Barcelona

Antony Cevallos^{1,2}, Carme Rissech¹

¹ Departament de Ciències Mèdiques Bàsiques, Facultat de Medicina i Ciències de la Salut, Universitat Rovira i Virgili, Reus, Espanya. ² Department of Anatomy, Physiology, and Pharmacology, College of Medicine, University of Saskatchewan, Saskatoon, Canada.

El món tardoantic de la ciutat de Barcelona, des del punt de vista antropològic, és encara un gran desconegut. Amb l'objectiu de reconstruir les condicions de vida i les característiques biològiques d'aquesta població dins un context de profunds canvis socials i històrics, aquest estudi vol aportar informació bioantropològica dels habitants d'aquest període mitjançant l'anàlisi de 478 individus datats entre els segles IV i VII, recuperades a Barcelona durant les darreres quatre dècades. Els mètodes aplicats han estat els estàndards bioantropològics i paleopatològics. Els resultats indiquen 122 homes, 108 dones i 248 de sexe indeterminat, amb edats compreses entre ≤ 0 i ≥ 60 anys. L'estatura mitjana és de 164,90 cm en homes i 152,47 cm en dones i l'esperança de vida de 27,20 anys. Les patologies més freqüents són traumàtica i infecciosa. Aquestes dades es van comparar amb els resultats obtinguts en les poblacions del Neolític fins a l'època moderna de la mateixa ciutat.

El poblament de la muntanya de Sant Julià de Ramis i el seu entorn durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana: mobilitat i intercanvis a través de l'estudi de les necròpolis del Pla de l'Horta i els Sants Metges.

Neus Coromina, Ana Costa, David Vivó, Josep Burch, Jordi Sagrera i Jordi Vivo.

LAHAAP-Universitat de Girona

L'estudi dels humans que van viure a la muntanya de Sant Julià de Ramis i al seu entorn més immediat ha permès contestar algunes preguntes sobre quin va ser l'impacte que van tenir algun dels fets històrics clau en el nostre territori com l'arribada dels visigots o dels àrabs. A través de l'antropologia física i també a tot un seguit d'analítiques complementàries com els isòtops estables o l'ADN s'ha pogut calibrar millor la petjada generada per aquestes poblacions.

La ceramica invetriata e dipinta di produzione islamica in Liguria. Indicatori archeologici di contatti commerciali a lungo raggio, e/o di forme di distribuzione secondaria. Utilizzo di vasellame pregiato e di oggetti viaggianti.

Fabrizio Benente, Andrea Pollastro

Università degli Studi di Genova, Dipartimento di Antichità, Filosofia e Storia.

Nel corso delle recenti indagini archeologiche condotte all'interno della cittadella vescovile di Luni (SP), nell'ambito del progetto Discovering Early Medieval Luni (DeMEL), sono emerse nuove attestazioni di ceramica invetriata e dipinta di produzione islamica. Attribuibili alle manifatture tunisine o, più probabilmente, siciliane attive tra il X e l'XI secolo, ben testimoniate in ambito pisano (bacini murati e ceramiche da scavo), queste produzioni sono abbastanza rare in ambito ligure (Luni, Genova, Savona, Noli, Andora, ecc.), dove rappresentano una delle prime testimonianze di importazione e di utilizzo di ceramiche provenienti dal bacino mediterraneo e dal mondo islamico.

Il contributo intende analizzare la circolazione di questa tipologia ceramica attraverso il censimento dei singoli ritrovamenti e lo studio della tipologia dei contesti di rinvenimento regionali. L'obiettivo è comprendere gli aspetti legati al "consumo" e all'utilizzo (bacini murati, ceramiche da mensa, oggetti simbolo e ricordo di un viaggio in Oltremare, ecc.) e ricostruire le dinamiche distributive che, al termine di una direttrice transmediterranea lungo l'asse sud-nord, ne hanno consentito la diffusione lungo la costa ligure.

Influencia y asimilación de técnicas foráneas en la cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara.

Israel Jacobo Alcón García

Técnico Arqueólogo en la Delegación Provincial de Educación, Cultura y Deportes de Cuenca

La cerámica de los períodos pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara responde a unas tradiciones regionales, comarcales y locales propias de este territorio. Sin embargo, existen ciertas particularidades que se manifiestan de manera muy concreta en el tiempo. Estos rasgos corresponden al influjo de varias corrientes culturales y/o artesanales que, en función de los acontecimientos históricos, provinieron de una o varias zonas geográficas de la península ibérica. De este modo, se observa una clara influencia de las producciones almohades desde el periodo plenomedieval; e, incluso, en época bajomedieval, la asimilación de técnicas de los centros productores de Teruel y Valencia, entre otros.

Esta propuesta es un pequeño extracto de la Tesis Doctoral que tiene por título “La cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara”, defendida en la Universidad Complutense de Madrid el 7 de mayo de 2024, y dirigida por el Dr. D. Manuel Retuerce Velasco.

Circolazione e produzioni della ceramica da mensa bassomedievale nei contesti della Campania interna.

Silvana Rapuano

Dipartimento di Lettere e Beni Culturali_Università della Campania "Luigi Vanvitelli"

Durante il bassomedioevo e della prima età moderna le ceramiche che circolavano nell'area interna della Campania documentavano una vivace delle attività produttive e degli scambi commerciali. Tali manufatti con le loro caratteristiche morfologiche e tecnologiche rispecchiavano i cambiamenti della società alle soglie dell'età moderna, caratterizzata da un legame, ancora forte, con le tradizioni e da tendenze innovative rispondenti alle nuove esigenze anche di rappresentanza. Le recenti ricerche archeologiche condotte in questo comparto territoriale hanno consentito di accrescere la conoscenza di tali produzioni. Lo studio è stato condotto dall'équipe di archeologi medievisti del Dipartimento di Lettere e Beni Culturali (DiLBeC) dell'Università della Campania, che svolge da tempo attività di ricerca nei contesti irpini, beneventani e casertani, con la finalità di ricostruire la storia materiale e individuare le trasformazioni degli insediamenti tra la tarda antichità e il medioevo.

Visible and invisible traces of trade: an analysis of socio-economic dynamics in the late Middle Ages at Cencelle (Tarquinia, VT).

Flora Miele

Sapienza University of Rome

Travel does not generate only knowledge or individual memories but also leaves traces, sometimes evident and sometimes more subtle, which become embedded in the landscapes traversed and the cultures involved. Among these, ceramics represent one of the most significant forms of material evidence, capable of documenting processes of mobility, exchange, and interaction. The investigation carried out on the medieval town of Cencelle, located north of Rome, offered the opportunity to analyze the strategies adopted by the local community to meet the demands of daily life, particularly between the 12th and 15th centuries. The presence in the ceramic material of both locally produced wares and imported artifacts raised questions about market dynamics and commercial relationships operating both within and beyond the city walls. The study focused on Cencelle's position within a complex network of exchanges connecting the inland areas with the Tyrrhenian coast, a region marked by intense mercantile activity. A multi analytical approach, aimed at identifying the technological, decorative, and morpho-typological characteristics of the various ceramic classes, enabled comparisons with

chronologically related contexts in neighboring areas. This has made it possible to situate Cencelle within the broader framework of the economic and commercial relations that shaped the city over time.

De l'atelier à la table : la vaisselle de verre en Méditerranée nord occidentale au XIVe siècle, une enquête à partir de l'exemple nord catalán.

Jordi Mach

Archéologue spécialiste du verre médiéval, entreprise Opera Vitri, membre associé du LA3M, Aix Marseille Universités, CNRS, Aix-en-Provence. Doctorant en histoire médiévale sous la direction de Catherine Verna, Université de Paris 8 Vincennes – Saint-Denis, laboratoire ArScAn.

Le verre creux daté du XIVe siècle recueilli sur les sites de consommation du nord de la Catalogne s'inscrit dans des modèles formels typiques des productions « méridionales », bien attestées du Pays Valencien à la Franche-Comté et du Midi Toulousain au nord de l'Italie. Dans les contextes archéologiques de cette période, en Roussillon et en Ampourdan, deux types de verre apparaissent presque systématiquement dans les assemblages de mobilier : les bouteilles à décor de résille moulée et les coupelles à marli concave ornées de filets de verre bleu. Je proposerai une première enquête de synthèse sur la répartition spatiale des découvertes faites pour ces deux formes à l'échelle européenne. Ces aires de diffusion, confrontées à la cartographie des ateliers qui les produisent et aux données textuelles et archéométriques, permettent de circonscrire des territoires techniques au sein desquels les fabricants et les compétences circulent tout autant que les verres produits et mis sur le marché. Enfin, je reviendrai à l'échelle nord-catalane pour questionner l'omniprésence de ces deux types de verres au sein des assemblages archéologiques. À la lumière des sources écrites et iconographiques catalanes, les modalités de consommation de ces verres de table paraissent préférentiellement liées au service du vin.

SALA B /ROOM B

Resiliencia, adaptaciones y movilidad: transformaciones económicas, sociales y constructivas en la villa de Noheda durante la antigüedad tardía.

Miguel Ángel Valero Tévar

Universidad de Castilla-La Mancha

Es bien conocido que la pars occidentalis del Imperio sufrió una serie de procesos desde de finales del siglo IV, y acentuados en las centurias siguientes que supusieron el colapso de la arquitectura y del paisaje clásico. En este contexto la villa de Noheda (Cuenca), supone un excelente “banco de datos” ya que experimentó profundas transformaciones económicas y constructivas, resultado de una intensa movilidad de personas, bienes, técnicas e ideas. Este

dinamismo generó una compleja interacción entre elementos foráneos y locales, que dejó una huella arqueológica tanto en el paisaje arquitectónico como en las dinámicas sociales del asentamiento. A través del análisis de materiales, sistemas constructivos y de los enterramientos, se observa una adaptación progresiva al nuevo contexto sociopolítico, caracterizado por la austeridad y la reorganización productiva del fundus. Asimismo, la asimilación de técnicas y modelos culturales externos, dan cuenta de un asentamiento en constante diálogo con su entorno mediterráneo. Esta propuesta busca profundizar en estas claves de lectura arqueológica para entender villa romana de Noheda, donde las últimas investigaciones realizadas permiten avanzar en el análisis de los procesos de resiliencia, adaptación edilicia y económica de los habitantes del complejo en la Antigüedad tardía.

L'appareil de méga blocs dans le haut Moyen Âge à l'est des Pyrénées : emprise régionale et portée ethnographique d'une architecture peu connue.

Autor/Autor/Auteur/Author

André Constant¹, Florence Guillot², Michel Martzluff³, Guergana Guionova⁴, Cécile Respaut⁵

¹Maître de conférences, Aix Marseille Univ, CNRS, LA3M, Aix-en-Provence, ²Associée CNRS TRACES-TERRAE, Toulouse, ³Maître de conférences honoraire de l'UPVD, ⁴Ingénieure d'études, CNRS, Aix Marseille Univ, LA3M, Aix-en-Provence, ⁵Contractuelle Inrap

L'objectif de cette contribution est de porter à la connaissance de la communauté scientifique l'existence d'un type d'appareil peu connu, que nous désignerons par le terme générique et neutre de « méga blocs », dans l'architecture défensive du haut Moyen Âge méridional. Du fait de la rareté des fouilles de sites perchés antérieurs au XIe siècle de notre ère, cet appareil a pu être assimilé au bâti « cyclopéen » et il est de ce fait parfois passé pour être le marqueur architectural d'un oppidum protohistorique. Or, les fouilles de sites castraux pyrénéens tels ceux d'Ultrère/Ultrera ou de Montréal-de-Sos suggèrent que l'emploi d'énormes blocs dans la construction relevait aussi d'une spécificité de l'architecture régionale. C'est par l'approche stratigraphique fine de ces vestiges, leurs datations et leur géographie qu'il semble permis aujourd'hui de situer ces constructions de méga blocs sous les dominations wisigothique ou franque, ou plus largement entre les VIIe et Xe siècles de notre ère.

De la domus consulaire au palais communal : circulations politiques et architecturales entre Provence et Italie (XIIe–XIVe siècle).

Simone Balossino

Università degli studi di Verona

Contrairement aux palais épiscopaux et aux résidences seigneuriales, les premières réalisations monumentales des pouvoirs urbains (consulats et communes) restent en grande partie méconnues. En Provence, les quelques études archéologiques des édifices conservés, ainsi que

les rares recherches historiques consacrées aux constructions réalisées par les institutions municipales aux XIIe et XIIIe siècles, permettent néanmoins de poser la question des interactions entre modèles architecturaux locaux et influences étrangères, notamment italiennes. Je propose ici une analyse croisée des sources écrites et des données de l'archéologie du bâti afin de retracer l'apparition de formes monumentales du pouvoir urbain, depuis les premières domus consulum des institutions urbaines jusqu'aux palatia, souvent bâtis sur des structures antiques réinvesties. Les échanges constants entre magistrats locaux, marchands et professionnels, ainsi que la circulation continue de pratiques politiques, d'idées et de techniques de construction - rendues possibles notamment par la présence de personnel politique étranger, en particulier des podestats ligures, lombards et piémontais installés dans la vallée du Rhône au XIIIe siècle - traduisent une dynamique féconde de diffusion des savoirs, des savoir-faire et des formes architecturales. Seront également mis en lumière les processus d'appropriation locale, les stratégies de représentation du pouvoir municipal, ainsi que le rôle structurant de ces édifices civils dans le tissu urbain, à travers des comparaisons avec les régions voisines, qu'elles soient italiennes ou languedociennes.

Marmora tarraconenses. Reciclatge i exportació de marbres i pedra de la vella Tàrraco entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana.

Joan J. Menchon Bes

Ajuntament de Tarragona

En època imperial les impressionants construccions imperials de Tàrraco van necessitar d'una ingent quantitat de marmora procedents de tota la mediterrània. En especial es van fer anar pels programes arquitectònics i decoratius del Recinte de Culte Imperial, així com en menor quantitat en l'anomenat Fòrum Provincial, el Circ i Amfiteatre. No són absents en l'arquitectura privada i altres edificis públics, així com en el territorium. A més de l'arribada d'aquests materials es van explotar les pedreres locals (Mèdol, Llorito, Lloera...) tant per raons constructives com per la seva utilització decorativa en arquitectura com en epigrafia: marbre de Santa Tecla, llisós etc.

El fet és que a partir dels importants canvis de la ciutat a l'antiguitat tardana, motivats també per la implantació de la christiana civitas, les antigues construccions imperials es transformen de manera important. A banda dels canvis urbanístics cal destacar el reciclatge ordenat i controlat pel poder (estatal, episcopal) de les construccions marmòries. No es tractaria d'una acció per la producció de calç com sempre s'ha dit, sinó que és planificada per tal de processar els materials per una nova arquitectura però també per la seva exportació. Els indicis apunten en aquest sentit: la sortida de columnes, marbres, llisós a partir d'almenys de l'antiguitat tardana per proveir d'aquests materials a diversos mercats de la Mediterrània. Es tracta d'una activitat que s'intueix en època islàmica si ens basem en el que ens diuen els textos àrabs. Però també en fase d'expansió feudal, quan observem documentalment l'extracció de marbres de les Peixateries de Tarragona per fornir tombes reials, o en cas contrari la importació de peces de pòrfir amb el mateix objectiu (Santes Creus) o la presència de marbres de possible procedència tarraconense

a la catedral de Barcelona, a vincular amb el paper del bisbe Oleguer Bonestruga, també nomenat arquebisbe de Tarragona el 1118.

L'Hospital de Sant Joan de Martorell (segle XIII): Un centre assistencial en un node viari.

Alfred Mauri Martí, Esther Travé Allepuz

Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Barcelona

Martorell, com altres nuclis medievals situats en eixos viaris principals, comptava amb un hospital documentat des de l'inici del segle XIII. Les seves restes van ser enderrocades el 1987, però prèviament fou possible fer una documentació planimètrica i descriptiva. Aquesta informació inèdita ha estat complementada amb fonts documentals medievals i plànols conservats a l'arxiu del Servicio Histórico Militar. L'anàlisi estratigràfica i morfològica permet reconstruir parcialment l'estructura original, identificar-ne fases constructives i establir una tipologia fins ara poc representada dins els models d'hospitals medievals catalans.

La fundació de l'equipament s'explica a partir de la necessitat d'atendre la mobilitat al llarg de l'eix viari que connectava Barcelona amb la Catalunya interior, a través del Congost del Llobregat. En aquest sentit, la proximitat amb el Pont del Diable i la seva funció com a infraestructura clau de pas i comerç reforcen el caràcter estratègic del centre hospitalari dins la xarxa de serveis medievals de suport al viatger.

15:00-17:20 Sesión 6 / Session 6

Le migrazioni degli Slavi in Carantania durant l'Alto Medioevo. Evidenze archeologiche e fonti scritte.

Ettore A. Bianchi¹, Aurora Cagnana²

¹Istituto Internazionale Studi Liguri, ²Soprintendenza Archeologia, Belle Arti Paesaggio de Genova e La Spezia

La «Carantania» era una regione medievale, un tempo comprendente le Alpi della Carinzia (Austria meridionale), della Carnia (Italia nord-orientale) e della Carniola (Slovenia occidentale). L'area complessiva presentava un chiaro nome celtico ma veniva spesso chiamata «Sclaborum Provincia». Non per caso. Nel periodo dal 450 al 600 dell'Era Volgare, si verificò la catastrofe delle ville, città e strade antiche, mentre le residue comunità rurali si sottraevano all'amministrazione di Ravenna. Di conseguenza, nel 600-750 circa, tale territorio in abbandono fu sommerso da un'ondata di Slavi emigrati dal bacino del Danubio, i quali nutrivano credenze ancora pre-cristiane e, ad esempio, praticavano inumazioni molto diverse rispetto ai vicini romanizzati. Questi Slavi alpini ed i loro ospiti indigeni formarono un vasto principato tribale, indipendente dai vicini regni di Franchi, Longobardi e Avari. Nonostante ciò, nel 750-900 circa, la «Carantania» cadde sotto il pesante giogo di Carlo Magno e dei suoi eredi, alleati con la Chiesa

Cattolica, il cui dominio comportava una strngente uniformazione delle abitudini funerarie. Tuttavia, nel 900-1050 circa, gli Ungheresi sconvolsero l'ordine costituito carolingio e permisero ad ulteriori masse di Slavi paganeggianti, allora connotati dalla Cultura di Kottlach, di raggiungere la sicura ed accogliente «Carantania», rinnovandovi l'orgogliosa unione di contadini liberi, sperimentata dagli antenati.

Nobleza sin fronteras. Movilidad y conectividad nobiliaria en los territorios hispánicos y occitanos (X-XIII).

Inés Calderón Medina

Instituto de Historia, Centro Ciencias Humanas y Sociales, CSIC.

A lo largo de los siglos centrales de la Edad Media, la nobleza construyó tupidas redes de parentesco en los territorios en los que se estaban definiendo las diversas monarquías hispánicas, lo que les garantizaba una gran movilidad entre las cortes a ambos lados de los Pirineos. Se han definido dos principales circuitos de circulación nobiliaria entre los reinos de León, Portugal, Galicia y Castilla; y Aragón, Condados catalanes y Occitania; pero algunas parentelas construyeron lazos que les unen desde la Occitania hasta el Atlántico.

Además de su actuación política, esta nobleza estrechamente conectada funciona como correa de transmisión de nuevas corrientes espirituales, pues promocionan la construcción de centros monásticos particulares que irán incorporando a la Reforma a lo largo del siglo XI y a las nuevas órdenes de Cluny, el Císter, Premonstratense, etc. Asimismo, estos hombres y mujeres fueron fundamentales en el nacimiento y expansión de expresiones culturales nobiliarias, como la producción de poesía lírica desde los territorios occitanos hasta el Atlántico, o de modos de representación y construcción de la identidad y memoria familiar a través de la heráldica, inserta en tejidos o sellos, y de la creación de distintos espacios de enterramiento y construcción de capillas funerarias, y de otros objetos de cultura material que circulan entre los centros que componen la red monástica relacionada con la parentela en el sudoeste europeo.

"Nobleza sin fronteras" con un abordaje multidisciplinar desde la Historia, Historia del Arte, Literatura, Heráldica, Sigilografía y aplicando una perspectiva transfronteriza pretende abordar el estudio de la movilidad nobiliaria de una manera global. Con esta presentación pretendemos dar a conocer nuestro proyecto con la esperanza de encontrar conexiones y posibles colaboraciones con la Arqueología para ampliar nuestro análisis.

Los que vinieron del norte. La materialidad catalana en la construcción de la sociedad del reino de Valencia en el siglo XIV: el ejemplo de la Pobl de Ifach (Calp, Alicante).

José Luis Menéndez Fueyo, Joaquín Pina Mira

Museo Arqueológico de Alicante (MARQ)

En esta comunicació buscamos poner de relevancia el papel de la Arqueología como elemento de construcción del discurso histórico, mediante un acercamiento al registro material de procedencia catalana hallado durante las excavaciones en la Pobl de Ifach (Calp, Alicante) y en otros asentamientos cercanos. Se trata por tanto de aproximarnos desde un plano material al desplazamiento de un grupo poblacional, procedente de las tierras de la Cataluña Vieja y Nueva, que intervino en el proceso colonizador de las tierras valencianas a mediados del siglo XIII y principios del siglo XIV, en busca de su futuro en un nuevo reino en construcción, uno de los procesos históricos más interesantes del Medievo peninsular. De esta manera, a través del análisis material pretendemos poner de manifiesto cómo a través de los objetos que formaban parte de su vida cotidiana identificamos a los individuos protagonistas de los procesos históricos.

Cristians sirians a la Mediterrània occidental post-imperial (segles V-VIII): l'evidència de les fonts literàries i arqueològiques.

Villegas Marín, Raúl, Sales-Carbonell, Jordina

Universitat de Barcelona

Les anomenades "invasions bàrbares" i la desaparició de l'Imperi romà d'Occident a partir del 476 no van significar en cap cas la interrupció de la circulació de persones i bens materials entre l'Orient i l'Occident mediterranis. Les fonts literàries dels segles V-VIII ens parlen de comerciants sirians freqüentant els ports de l'Occident llatí, fenomen confirmat per l'abundant evidència arqueològica de productes de manufactura llevantina a jaciments occidentals d'aquestes cronologies.

Menys estudiada ha estat la influència del cristianisme oriental, i especialment siriana, en les esglésies occidentals d'aquest període: nombrosos monjos i eclesiàstics sirians es desplaçaren a Occident en aquesta època per diverses raons, entre les quals s'hi troben les controvèrsies doctrinals que sacsejaren l'Església oriental, i en especial la siriana, en aquest període, amb la persecució dels emperadors de Constantinoble contra els cristians considerats herètics i la fugida de molts d'aquests dissidents cap a terres d'exili. Aquests cristians sirians desplaçats portaren a Occident una manera particular de viure el cristianisme -cultes a sants sirians i pràctiques ascètiques d'un rigor extrem, per exemple- i també manuscrits amb obres de la literatura cristiana siriana, instrumental litúrgic i altres elements de cultura material cristiana.

Aquesta comunicació vol oferir una visió sintètica de la influència d'aquests cristians sirians expatriats a les esglésies de la Mediterrània occidental, amb especial atenció a l'evidència hispana i gala.

Mobilitat i permanència al jaciment de l'Esquerda: una lectura arqueològica de llarga durada a Osona.

Imma Ollich^{1,2}, Esther Travé^{1,2}, Maria Ocaña¹, Montserrat de Rocafiguera¹, Albert Pratdesaba^{1,3}

El poblat ibèric i medieval de l'Esquerda presenta una llarga continuïtat d'ocupació, amb deu fases que reflecteixen xarxes de mobilitat i connexions territorials canviants, especialment durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. D'ençà dels primers intercanvis que fan arribar ceràmiques de Merlès al jaciment, passant per l'oppidum ausetà, connectat pel Ter amb Empúries i altres assentaments costaners — -com evidencien la presència de ceràmica àtica i l'impacte de la Segona Guerra Púnica-, fins al període dels segles VI-X, l'assentament mostra patrons de mobilitat menys coneguts, però rellevants en el context de la Marca Hispànica.

L'estudi de la necròpolis extramurs ha permès identificar població visigoda, testimoni d'una mobilitat de llarg abast, prolongada amb l'arribada dels carolingis. En aquest moment, el registre ceràmic esdevé clau per entendre la circulació de productes i la influència d'aquests en les produccions locals. Aquesta interacció entre elements locals i forans permet reflexionar sobre la mobilitat, però també sobre la permanència i, especialment, sobre la complementarietat d'ambdós conceptes i la seva anàlisi a partir del registre arqueològic.

Trasferimenti di uomini, trasferimenti di tecniche. Interazioni e scambi tra Oriente ed Occidente nel corso del medioevo.

Stefano Roascio¹, Aurora Cagnana²

¹Ministero della Cultura, Parco Archeologico dell'Appia Antica, ²Ministero della Cultura, Soprintendenza ABAP della Liguria

Agli inizi degli anni Duemila, in occasione di alcuni lavori di restauro, potemmo studiare gli affreschi del cosiddetto "Tempietto Longobardo" di Santa Maria in Valle a Cividale del Friuli (UD). Le indagini archeometriche sui materiali permisero di mettere a fuoco una tecnica di esecuzione di matrice marcatamente orientale che, addirittura, impiegava filamenti di cotone come dimagrante dell'intonaco. Proprio la presenza del cotone, elemento noto ma non impiegato nell'altomedioevo occidentale, consentì di ipotizzare non solo un trasferimento di tecniche, ma anche la presenza di maestranze di matrice vicino-orientale al lavoro nel cantiere, che operavano con il corredo di materiale di alta specializzazione, portato al seguito.

Oltre al caso di Cividale, che rappresenta un coteresto privilegiato per una prova archeometrica di una presenza in un cantiere regio di maestranze orientali, molte altre sono le innovazioni del medioevo occidentale che sembrano debitrice di conoscenze e tecniche alloctone: dalla reintroduzione dell'opera quadrata nelle murature, alle ricette delle calci (specialmente quelle idrauliche) fino alla ripresa delle produzioni delle ceramiche fini da tavola, l'Occidente sembra in stretto debito rispetto ad un "sapere fare" di ascendenza classica, che in Oriente non si eramai perduto. Con una visione diacronica e di lungo periodo, il contributo cerca di riannodare questi fili, così significativi per l'affermazione della cultura costruttiva e materiale medievale, che noi spesso intendiamo erroneamente come tipicamente occidentale.